

הנהגת יהודי איטליה בשנות השלטון הפשיסטי והשואה יעל אורביטו

בזיכרון הקולקטיבי על תקופת השואה, מצטיירת איטליה לא פעם כאי של יציבות שבה זכו היהודים למקלט ולא סבלו כקהילות אחרות באירופה. אך התמונה מורכבת הרבה יותר. במהלך השנים 1922-1945 עברו על יהדות איטליה שינויים מרחיקי לכת. תחילה היו חברה עדים לשינוי משטר אשר העלה את בניטו מוסוליני לשלטון. לאחר שנים של חיים סבירים במדינה הפשיסטית נחקקו ב-1938 חוקי גזע אנטישמיים אשר הוציאו את היהודים מחיי הציבור. כאן החל שלב של אפליה ורדיפה במדינה שהייתה עכשיו לבת בריתה של גרמניה הנאצית. מפנה נוסף אירע כאשר ב-1943, לאחר מפלתו של מוסוליני וחתומה על הסכם שביתת הנשק של איטליה עם בעלות הברית, פלשו הגרמנים לאיטליה, הפעם כאויבים ולא כבני ברית. אז החל שלב הגירוש וההשמדה; שבועות מספר לאחר הפלישה החלו הגרמנים לעצור את היהודים ולשלחם למחנות במזרח. בעקבות התפוכות הטרגיות האלה עולה השאלה, באילו דרכים הגיבה הנהגת יהדות איטליה ואילו פעולות נקטה. שאלות אלו קשורות באופן ישיר גם לנושא ההבנה של היהודים והנהגתם את מצבם, הבנה שהתפתחה בהתאם לנסיבות.

רקע היסטורי

יהדות איטליה היא אחת הקהילות העתיקות ביותר באירופה. לאחר מאות שנים של אפליה ורדיפות על רקע האנטישמיות הכנסייתית קיבלו היהודים במהלך המאה ה-19 את שוויון הזכויות המיוחל. תהליך האיחוד הלאומי ומלחמות העצמאות היוו נקודת מפנה חשובה ביותר. במהלך נטלו היהודים חלק פעיל בלחימה עבור העקרונות הלאומיים ובזכות זו זכו להתקבל כחלק בלתי נפרד מהאוכלוסייה האיטלקית. ירידת מרכזיותה של הדת תרמה אף היא לצמצום השפעותיהן של התפיסות האנטישמיות המסורתיות. יחסית למקומות אחרים באירופה קיבלה החברה האיטלקית את היהודים לקרבה בזרועות פתוחות. שינויים אלו האיצו את תהליכי ההתבוללות של היהודים. המחקר הדמוגרפי מורה על שיעורים גבוהים מאוד של נישואי תערובת שהגיעו בשנות ה-30 של המאה ה-20 לכדי 50%, נתון גבוה ביותר גם בהשוואה לקהילות אחרות ברחבי אירופה. גם שיעור המרות הדת וההתרחקות מהקהילה היהודית עלה מאוד בתחילת המאה ה-20. במקביל לתהליכים אלה החלה יהדות איטליה להשתלב בכל תחומי החיים – בכלכלה, בחיי התרבות, בפוליטיקה. יחסם של היהודים לנושאים שונים של המדינה והחברה דמו ליחסם של שאר אזרחי איטליה.

מספר יהודי איטליה בשנות ה-30 היה 40,000-50,000, דהיינו, אלפית מכלל האוכלוסייה. המספר כולל כ-36,000 יהודים בעלי אזרחות איטלקית ואלפי יהודים חסרי אזרחות אשר הגיעו לאיטליה מראשית המאה ה-20 ומצאו בה מקום נוח לתחילתם של חיים חדשים. עם השנים קיבלו חלק מהם אזרחות איטלקית והשתלבו לגמרי בחיי המדינה. הפרופיל הדמוגרפי של יהדות איטליה באותן שנים היה של ציבור שנמנה עם הבורגנות הבינונית והגבוהה רמת השכלתם הייתה גבוהה מהממוצע הלאומי והם התרכזו בערים הגדולות של המדינה ובראשם רומא (12,799 יהודים), מילנו (10,219), טריאסטה (6,085) וטורינו (4,060). משום כך, בבואנו לבחון את יחסם של היהודים לסוגיות שונות, עלינו להשוותם לאוכלוסייה בורגנית-עירונית מקבילה.

תגובתם של יהודי איטליה על עליית הפשיזם תאמה את תגובת כלל החברה: כבר בהתחלה תמכו רבים במוסוליני ושלטונו והצטרפו למפלגה. אחרים התנגדו לפשיזם ואף היו מי שבחרו להגר מאיטליה. לאחר שנות שלטון אחדות, בזכות תעמולה מסיבית ומדיניות חברתית נכונה, ניתן לומר כי בתחילת שנות ה-30 רוב האוכלוסייה, ובתוכה היהודים, קיבלה את מנהיגותו של הדוצ'ה ללא עוררין, והיו גם מי שנטלו חלק פעיל במוסדות השלטון הפשיסטי. האהדה לדוצ'ה הייתה כה מרכזית עד כי ניתן לדבר על "מוסוליניזם" יותר מאשר על פשיזם.

ביהדות איטליה לא ניתן למצוא אותן מחלוקות אידאולוגיות שהיו כה בולטות בקרב קהילות רבות בגולה. הציונים היו קבוצה מצומצמת ביותר אשר התפתחה סביב שני מוקדים עיקריים בפירנצה ובטריאסטה. למרות קיומם של שני זרמים, הציונים הכלליים והרביזיוניסטים, הרי שלרוב התייחסו לציונים כאל קבוצה אחת. במהלך שנות שלטונו של מוסוליני נוצר חיכוך מתמיד בין הציונים לבין היהודים הפשיסטים. אלה טענו, כי עמדותיהם של הציונים אינן לגיטימיות וסותרות את הנאמנות למדינה ולמשטר. חיכוך זה עתיד היה להפוך למאבק גלוי, כפי שנראה בהמשך.

הפשיזם והיהודים

אם נבחן את סוגיית יחסו של השלטון לבעיה היהודית, ניתן לומר כי במשך ארבע השנים הראשונות לשלטונו של מוסוליני יחס זה היה אמביוולנטי, אך רבו בו ביטויי אנטישמיות בדרגים השונים של המפלגה ובעתונות. עם זאת, החל משנת 1926, לאחר שלב הייצוב, כאשר כבר הייתה איטליה בעיצומו של תהליך הפשיזציה של החברה והמדינה, ירד הנושא היהודי מסדר היום והחלו שנים של נורמליזציה ביחסים בין המשטר לבין היהודים. היו אלו שנים של שקט וחיים רגילים תחת משטר טוטליטרי שהתייחס ליהודים כאל שאר האזרחים ודרש מהם נאמנות מוחלטת ודבקות בדרכו. לאחר עליית היטלר לשלטון נהנה מוסוליני אף מהרעיון להפוך למעין "פטרון" ליהודים הנרדפים ויצא בהצהרות גינוי נגד מסע האנטישמיות הגזענית הנאצית. מצב זה היה עתיד להשתנות, כאשר שילוב של גורמים במדיניות פנים

ובמדיניות החוץ הביא את מוסוליני לנקיטת מדיניות אנטישמית ברורה. בין הסיבות שהביאו למפנה זה מציינים החוקרים את המלחמה באפריקה שהעלתה על סדר היום את נושא הגזע והחשש מקשרים עם הילידים באתיופיה, הסנקציות הבינלאומיות שהופעלו נגד איטליה ואשר זירזו את תהליך התקרבותה לגרמניה הנאצית, ובעקבות זאת את עלייתם והתחזקותם של גורמים אנטישמיים בתוך המפלגה הפשיסטית. בין החוקרים קיימת הסכמה כי התחיקה האנטישמית באיטליה לא הייתה פרי השפעה או דרישה גרמנית אלא דרך שבחר מוסוליני על דעת עצמו. תהליך זה שהחל במסע אנטישמי מעל גבי העיתונות במהלך 1936, הגיע אל שיאו בקיץ 1938, כאשר החלה החקיקה הגזענית הרשמית. בשנים 1938-1943 נחקקו שורה של חוקים אשר שללו מהיהודים זכויות רבות. יהודים שקיבלו את אזרחותם אחרי שנת 1919, אזרחותם נשללה והם נדרשו לעזוב את המדינה תוך שישה חודשים, לצדם של הפליטים היהודים האחרים. על כלל היהודים נאסרו הלימוד וההוראה בבתי ספר ממלכתיים ובאוניברסיטאות, וכן נאסרה העבודה במשרדים ציבוריים, בבנקים ובמגזרים רבים נוספים שכללו גם את המקצועות החופשיים. נוסף על כך נאסר על היהודים להחזיק ברכוש שעלה על סכום מסוים שנקבע בחוק. לצד חוקים אלו אשר פגעו בחופש העבודה וברכוש, התקבלו חוקים רבים נוספים שנועדו ליצור חיץ בין החברה הסובבת לבין היהודים: איסור העסקת עוזרת לא יהודייה, איסור להשתייך למועדונים ולארגונים לא יהודיים, איסור לשרת בצבא ועוד. עם השנים, הלכו הגבלות אלה והחמירו וכללו את כל תחומי החיים. עם הצטרפותה של איטליה למלחמה נוספו הוראות חדשות אשר מנעו מיהודים להחזיק במכשיר רדיו, ואחר כך אף החלו בגיוסם של הצעירים לעבודות כפייה.

מציאות זאת השתנתה בקיץ 1943. ב-25 ביולי 1943 פוטר מוסוליני על ידי המלך ונעצר. שבועות מספר שלט במקומו הגנרל בדוליו אשר המשיך את המלחמה לצדה של גרמניה, אך בו בזמן הכין את חתימת הסכם שביתת הנשק עם בנות הברית. כאשר נחתם ההסכם, ב-8 בספטמבר, פלשו הגרמנים לאיטליה וכבשו את צפון המדינה ומרכזה, בעוד דרום איטליה שוחרר על ידי בעלות הברית. מוסוליני שוחרר על ידי הגרמנים ומונה שוב לעמוד בראש המדינה, אשר כונתה עתה "הרפובליקה של סאלו". המחקר מצביע על אופיה החלש של מדינה זאת, מעין "ממשלת בובות" בשירות הגרמנים. עם זאת עומדים המחקרים החדשים על הצורך לתת את הדעת על התפתחות התחיקה האנטישמית של ממשלה חדשה זאת ועל שיתוף הפעולה שלה במצוד אחר היהודים. החל מנובמבר 1943 חוקקה רפובליקת סאלו חוקים מספר אשר הגדירו את היהודים כאויבים שיש לעצור ולכלוא במחנות מיוחדים. בעקבות כך החל מצוד נרחב אחר היהודים בכל רחבי המדינה, בשיתוף פעולה בין הגרמנים לבין האיטלקים. היהודים שנתפסו הועברו למחנות ריכוז באיטליה ואחר כך הועברו לידי הגרמנים אשר גירשו אותם למזרח. עד לסיימה של המלחמה נשלחו למחנות ההשמדה כ-

8,000 מיהודי איטליה. רובם המכריע נספה ולא חזר. שאר יהודי איטליה הצליחו, בסיועם של נוצרים טובים רבים, למצוא מסתור ולחיות עד לסיום המלחמה.

1922-1938

את הדיון בהנהגה היהודית יש לחלק לכמה תקופות אשר משקפות את התפתחות האירועים באותן השנים.

עם עלייתו של מוסוליני לשלטון ב-1922 היו הקהילות היהודיות ברחבי המדינה נתונות במצב משפטי לא מוגדר. מעמדן נקבע באופן פרטני עוד לפני איחוד איטליה, ומצב זה לא נשתנה עם השנים. רבים חשו בחסרונו של גוף מאחד שייצג את כלל הקהילות בפני השלטונות ושיטפל בבעיות הכלליות השונות. מצב זה השתנה בסוף שנות ה-20 כאשר ביקש מוסוליני לקבוע, בתחיקה מיוחדת, את היחסים של המדינה הפשיסטית עם הדתות השונות ובראש ובראשונה עם הדת הקתולית, עמה נחתם קונקורדאט ב-1929.

החוק שנקבע בנוגע לקהילות היהודיות ב-1931 היה פרי שיתוף פעולה של גורמים ממלכתיים ונציגים יהודים. בעקבותיו הוקם ארגון יהודי כלל ארצי ייצוגי שאיחד את כלל הקהילות היהודיות: "איחוד הקהילות היהודיות האיטלקיות" (Unione delle Comunita Israelitiche Italiane). עוד נקבע, כי ההשתייכות לקהילות היא חובה על כל יהודי, אלא אם הצהיר רשמית על פרישתו מהקהילה ומהיהדות. לאיחוד ולקהילות ניתנו סמכויות רבות, לרבות הסמכות לגביית מסים, והוגדרו תפקידיהם ומטרותיהם. הקהילות היו אמונות על מתן שירותי הדת והתרבות היהודיים ועל הסיוע לנצרכים. האיחוד היה אחראי על ייצוג הקהילות בפני השלטונות והוא היה הגוף המתאם הראשי בקרב יהדות איטליה. לצד הכרתה הרשמית של המדינה בארגונים אלה נקבע גם הפיקוח הממלכתי, דבר שעורר אצל אחדים רושם שלילי וחשש מאיבוד האוטונומיה הדתית-תרבותית.

משלב זה ניתן, אם כן, להתייחס להנהגה יהודית מרכזית כשלצדה נותרו הקהילות וההנהגה הרבנית, ולכן עיקר דיונונו יעסוק בפועלו של איחוד הקהילות. בשנים הראשונות לקיומו של האיחוד לא ניצבו בפניו בעיות גדולות ביחסיו עם המדינה. ההנהגה הביעה כבר בהתחלה את נאמנותה המוחלטת למדינה ולמשטר הפשיסטי. נראה היה כי מצב זה הביא לשיפור של ממש ביחסי היהודים והמדינה. אך לאחר שנים מספר הועמד האיחוד בפני המבחן הראשון כאשר, ב-1934, בעקבות מאסרה של קבוצת אנטי פשיסטים, אשר בה היו יהודים אחדים, החלו עתונים רבים לתקוף את היהודים בכלל ואת הציונים בפרט. פעם נוספת זוהתה הציונות עם כלל היהודים ועם האנטי פשיזם.

התגובות בקרב יהדות איטליה לא איחרו לבוא. האיחוד יצא בקריאות נאמנות לשלטון הפשיסטי ולמולדת האיטלקית. הציונים הדגישו מעל דפי כתבי העת שלהם כי עמדותיהם אינן סותרות את הנאמנות למדינה ולשלטון, וכי הם מגנים את הקבוצה של האנטי פשיסטים

שנתפסו. למרות הבהרות אלו התגבשה בקרב קבוצה של יהודים פשיסטים מיליטנטים מהעיר טורינו התחושה, כי איחוד הקהילות לא ממלא את תפקידו כראוי, שכן עליו להוקיע באופן ברור את התנועה הציונית ובו בזמן לחזק את ביטויי הנאמנות לשלטון. בהנהגתו של אטורה אובצה הם החלו בפרסומו של עתון פשיסטי בשם "La Nostra Bandiera" (דגלנו) אשר תקף את הציונים ואת ההסכנות של האיחוד וביקש להדגיש את עובדת נאמנותם של רוב יהודי איטליה למוסוליני ואת הצורך להשתלב באופן טוטלי בסדרי החברה הפשיסטיים ולנטוש כל ייחוד יהודי. צעד זה היה "יריית פתיחה" לתהליך ארוך של קרע פנימי שהביא למשבר עמוק בקרב הנהגת האיחוד והקהילות. ראשי קהילות רבות התפטרו ובמקומם מונו קומיסרים מיוחדים (לרוב היו אלה יהודים פשיסטים) ואחר כך נבחרו נשיאים חדשים (גם כן פשיסטים). לאחר כמה חודשים של ניסיונות גישור הצליחו הצדדים להגיע לפשרה לפיה צורפו, בינואר 1935, לוועד הפועל של האיחוד כמה חברים שנמנו עם קבוצת הפשיסטים המיליטנטית. האיחוד גם דרש שהעתון "דגלנו" יעסוק בנושאי תרבות בלבד, ובמקומו ביקשו לפרסם עתון רשמי של האיחוד. אך כבר מרגע הצטרפותה של קבוצה זאת, שעם חבריה נמנו אטורה אובצה, גוידו ליוצי, פרנקו נונס ומקס רבה, ביקשו חבריה להכניס שינויים מרחיקי לכת באופיו של האיחוד, שאמורים היו להבהיר את עמדתה הפשיסטית של ההנהגה היהודית. לחץ זה נמשך כמה חודשים, אך משלא נענו להצעותיה, בחרה הקבוצה, במאי 1935, להתפטר מוועד האיחוד. השלב החדש במאבקם היה דרישה מוצהרת להחליף את הנהגת האיחוד בהנהגה בעלת אוריינטציה פשיסטית ברורה, וכן עריכת רפורמה פנימית של הקהילות ושל האיחוד שתביא לארגון מחדש של חיי הציבור היהודי לפי רוח השלטון, במטרה לשרת את הפשיזם באופן הטוב והנאמן ביותר. תגובתו של האיחוד הייתה מיידית ונוקשה. הוא יצא בתקיפות נגד ההאשמות שהוטחו בו, ונוסף על כך ציין את הסכנה שבהצהרות אלה באומרו שהן תשמשנה הצדקה לטיעונים של האנטישמים.

המשבר הלך והחריף כאשר בינואר 1937 הקימה קבוצת פשיסטים ברומא את "ועד האיטלקים בני הדת היהודית" שהתחרה על הנהגת האיחוד. למרות העובדה כי רוב הקהילות המשיכו לתמוך בהנהגת האיחוד, הרי שרבו מקרי ההצטרפות או לפחות הבעת האהדה ל"ועד האיטלקים" (לדוגמה: קהילות רומא, ליורנו, פירנצה, טורינו ועוד). בעקבות משבר זה החליטה הנהגת האיחוד באפריל 1937 להתפטר, אך דווקא אז הגיעה ממשרד הפנים בקשה לחזור בהם ולהמשיך בייצוג היהודים. סביר להניח כי השלטון היה מעוניין לשמור על הנהגת האיחוד הנוכחית, שכן בשלב זה כבר תוכננה התחיקה האנטישמית והערכה הייתה כי יהיה נוח יותר להעבירה תחת הנהגה יהודית הטרוגנית ולא פשיסטית מוצהרת. עימות מול הנהגה יהודית-פשיסטית היה עלול ליצור התנגדות לחוקים בקרב חוגים בשלטון עצמו. מה שהתברר אחר כך כצעד טקטי עבור השלטון זרע ביהדות איטליה בלבול

נוסף, משום שראו בו ביטוי לתמיכה בהנהגה הקיימת. עם זאת, השלטון התנגד לפירוקו של "ועד האיטלקים" ולנקיטת צעדים נגד הקהילות שפרשו מהאיחוד. המשך תפקודה וסמכותה של ההנהגה הוותיקה היה רק למראית עין, והפירוד גבר על האיחוד דווקא בתקופה של התחזקות מסע ההשמצות האנטישמיות מעל גבי העתונות הפשיסטית. המשבר הכללי של יהודי המדינה אפיין גם את "ועד האיטלקים" וכן את רוב הקהילות, שברובן נרשם מספר גובר והולך של המרות דת ושל פרישות מהקהילה. על רקע זה בחרו רבני איטליה להוציא מכתב ליהודים לקראת הימים הנוראים של סתיו 1937, ובו קראו לשוב לערכי היהדות, לסולידריות ולאחדות שאפיינו בעבר את הקהילה. הם ביקשו לערוך חשבון נפש לאומי ולחפש את הדרכים חזרה לחיק היהדות, ובמקביל לתמוך כספית בתנועה הציונית אשר ביקשה למצוא פתרון לבעיית הרדיפות נגד היהודים. מסמך זה, שנתקל בהתנגדות גם מצד אחדים מהרבנים, נתפס על ידי היהודים הפשיסטים כהצהרה חסרת אחריות שעלולה הייתה להמיט אסון על יהדות איטליה כולה משום הדגשת חשיבותה של התנועה הציונית. התקופה הראשונה הסתיימה, אם כן, בפילוג עמוק ביהדות האיטלקית כשהנהגתה מנסה לחפש את הדרך למנוע קרע בלתי הפיך.

1938-1943

שנת 1938 החלה בסימן המשכיות המגעים של האיחוד בניסיון לאחות את הקרעים. כתוצאה מכך, בקונגרס של איחוד הקהילות שנערך במרס 1938 הורכב ועד חדש שכלל פשיסטים רבים. לתפקיד ראש האיחוד נבחר הגנרל פדריקו יארק, נשיאה של קהילת מילנו, שנמנה עם היהודים הפשיסטים אף שלא השתייך לקבוצת הפורשים. התפתחות זאת נראתה כצעד חשוב בכיוון של פשרה ואיחוד מחדש, אך כמה חודשים לאחר מכן החל "מסע הגזע" שערער שוב את היציבות של האיחוד ושל הקהילות ברחבי המדינה. החוקרים מחלקים את התקופה, שהחלה עם חקיקת חוקי הגזע ונסתיימה עם הכיבוש הגרמני, לשתי תקופות עיקריות, לפי העומד בראש הנהגת האיחוד. בין יולי 1938 לנובמבר 1939 נותר פדריקו יארק בתפקידו, אף שרוב הזמן היה זה סגנו, אלדו אסקולי, נשיאה הפשיסטי של קהילת רומא, שניהל למעשה את כל פעילות האיחוד. החל מנובמבר 1939, משנבחר דנטה אלמנסי לתפקיד זה, התחילה התקופה השנייה. המסקנה העיקרית המוצגת במחקר היא, שהתקופה הראשונה התאפיינה בבלבול ובאובדן עשתונות כתוצאה מהלם החוקים, וכן בהעדר קווי מדיניות מנחים. במלים אחרות, בתקופה זאת הורגש היעדרה הבולט של מנהיגות אותנטית. האיחוד, אם כן, צמצם את פעולתו לתחום השתדלנות וחיפוש פתרון לבעיות שנוצרו כתוצאה מהחקיקה הגזענית. לעומת זאת, משנבחר דנטה אלמנסי לתפקיד הורגש מייד שינוי כיוון תוך הדגשת גאווה עצמית וקביעת מטרות פעולה ברורות.

עיון במקורות הרבים הקיימים מדגיש היבטים נוספים אשר יוצרים תמונה מורכבת יותר של ההנהגה בסבך האירועים. ניתן להעלות כמה נקודות אשר אפיינו את פועלו של האיחוד בשנה וחצי הראשונות של תקופה זאת.

התגובה הרשמית של ההנהגה הראשית הייתה מורכבת מביטוי צער עמוק מהמסע האנטישמי הרשמי וכן מהצהרה מחודשת על הנאמנות לאיטליה. לא היה בכך משום אופורטוניזם אלא תגובה שנבעה מתחושת הכאב העמוק של יהודי איטליה כולם. ניתן לראות בכך תגובה ספונטנית על הפגיעה והמכה המשפילה שלא היו צפויים מראש. במהלך תקופה ראשונה זאת הוגשו כמה תזכירים לראשי השלטון אשר נועדו להציג את מצבם הקשה של יהודי איטליה ואת הפגיעה במעמדם. לרוב לוו תזכירים אלה בבקשות להקל מצב זה; תוצאותיהם היו שוליות למדי. פניות אלו, נטען, לוו בתחושת הכנעה מוחלטת אשר לא סייעה להשגת המטרה.

חשוב מאוד להבין כיצד ראו היהודים, ובראשם הנהגת יהודי איטליה, את חוקי הגזע. תהליך ההפנמה של מהות החוקים שונה מאוד, והוא היה תלוי בגורמים שונים. רוב היהודים, כמו רוב האוכלוסייה הכללית, האמינו בלב שלם כי החוקים נגדם היו תוצאה של לחץ גרמני על איטליה ולא רצון אמיתי של מוסוליני, שעד אז דיבר בגנות הגזענות הנאצית. מכאן, שהם האמינו כי מדובר במשבר זמני בלבד ושתוך זמן קצר יתבררו חוסר ההגיון ואי הצדק שבפגיעה הזאת. התוצאה הראשונית של אמונה זאת הייתה העמדה, כי יש לנקוט התנהגות מאופקת וממושמעת על מנת למנוע החרפה או הצדקה של הצעדים שננקטו נגד היהודים. רק לאחר תקופת מה והתמודדות עם הבעיות האמיתיות שנוצרו כתוצאה משינוי מעמדם של היהודים ניתן יהיה להבין טוב יותר את אופי מעמדם החדש בפני החוק. גישה זאת משתקפת היטב בעמדותיו של אלדו אסקולי, סגן נשיא האיחוד. במהלך חודשים רבים לפני חילופי ההנהגה תיפקד אסקולי כנשיא בפועל. כפשיסט נלהב הוא נקט בדרך השתדלנות במגעיו הרבים עם השלטונות. הוא המשיך בקו זה עד לסיום תפקידו והיה משוכנע, כי בשיחות אלה יעלה בידו לשכנע את הנהגת המדינה בכנות נאמנותם של יהודי איטליה. מסיבה זאת עודד אסקולי בספטמבר 1939, עם תחילת מלחמת העולם השנייה, הגשת מכתבי התנדבות לצבא האיטלקי, ובעצמו פנה לשם כך למוסוליני.

אחת הפעילויות המרכזיות של האיחוד בתקופה הראשונה של התחיקה האנטישמית הייתה איסוף אינטנסיבי של מידע על יהודים שתרמו למדינה ולחברה ושקיבלו אותות הצטיינות צבאיים ואזרחיים. פעילות זאת הייתה אמורה להוכיח את תרומתם של יהודי איטליה למדינה, על מנת להפריך את ההאשמות נגדם. מה שנראה היום כניסיון חסר סיכוי נבע מאשליה בנושא ה"דיסקרימינציה". מושג זה התייחס לפרצה שיצר מוסוליני בחוק, אשר קבעה כי יהודים שיכלו להוכיח השתייכות למפלגה הפשיסטית בשלביה הראשונים, אותות גבורה צבאיים או אותות הצטיינות מיוחדים בתחום האזרחי, יכולים לזכות בפטור מכמה חוקים,

שהחשוב בהם היה הזכות לשמור על רכושם. רוב היהודים האמינו שפטור זה מהווה מעין תעודת אזרחות טובה ושהוא יחול על כל יהודי איטליה, שכן כולם הרגישו אזרחים טובים ונאמנים. התחושה הייתה כי על ידי הסדר זה ביקש מוסוליני לכוון את הפגיעה של החוקים רק נגד אותם יהודים אשר פעלו נגד הפשיזם או נגד המדינה. אשליה זאת הייתה גם נחלתם של כמה מבין ראשי ההנהגה אשר בהיותם פשיסטים נלהבים התקשו לקבל את העובדה כי החוקים יפגעו באופן אחיד בכלל היהודים. בהקשר זה יש להבין את המאמץ לאיסוף הנתונים על ידי איחוד הקהילות, והוא משקף את העדר ההבנה של מהות "מסע הגזע". רק לאחר שאלפי בקשות לקבלת פטור נדחו, ומשנתברר היקפו המצומצם של הפטור, אפשר היה להבין את חוסר התועלת שבפעולה זאת. ביטוי נוסף לחוסר הבנה זה ניתן למצוא בדפוס הפעולה של האיחוד. ברוב המקרים הייתה פנייה של יחידים לאיש זה או אחר בהיררכיה השלטונית, לרוב כתוצאה מיזמה אישית, בתקווה לתאר את הסבל ואת הפגיעה המוסרית ולשכנע אותו גורם לסייע בתיקון המצב. כל אלו נתנו את התחושה של העדר קו ברור ואחיד של ההנהגה.

אחד החששות העיקריים של חברי ועד האיחוד היה מפילוג מחודש ואיבוד שליטה על היהדות האיטלקית. על כן נעשו בימים ההם פעולות רבות בניסיון לשמור על מגע מתמשך עם הקהילות, לתאם כל יוזמה ופעולה ולרכז את התגובות של היהודים ברחבי המדינה. התחושה הייתה, כי בעת כזאת חייבים לשמור על קיומה של הנהגה מרכזית, שתייצג את היהודים מול השלטון. במקביל הם ביקשו למנוע יוזמות פרטיות של יהודים. דוגמה אחת הייתה התארגנותם של כמה יהודים פשיסטים נלהבים מפירנצה, אשר ביקשו לתקוף את הציונים שלדעתם היו הגורם למצב העגום, ולפרוש מהקהילות על מנת להדגיש את נאמנותם ואת הזהות הפשיסטית המתבוללת שלהם. פעולות אלו של קבוצות שוליות הצביעו על סכנה ממשית של פרישה ופילוג עמוק. במקביל ביקשו אלפי יהודים, בחודשים הראשונים שלאחר החקיקה, לפרוש מהקהילות בתקווה להינצל על ידי כך מהגזירות האנטישמיות. בשל אירועים אלו הושקעו מאמצי הסברה רבים בקרב הקהילות, גם בעזרתם של הרבנים, בפעולות שנועדו למנוע את הרחבת השפעתן של קבוצות השוליים אשר ביקשו להגביר את הפילוג על פני האחדות. ואכן, הרדיפה והאפליה הביאו בסופו של דבר לאיחוד מחודש של היהודים, והפערים שנראו בעבר כה משמעותיים, בין פשיסטים ולא פשיסטים, בין ציונים ללא ציונים ובין דתיים למתבוללים, איבדו מחשיבותם אל מול הגורל המשותף. יהודים רבים מבין אלה שפרשו מהקהילות אף ביקשו עם הזמן לחזור אל חיקן.

במהלך השנה הראשונה שלאחר החקיקה עסק איחוד הקהילות בחיפושי דרך לסייע בפתרון הבעיות האקוטיות שנתעוררו כתוצאה ממנה. לדוגמה, אובדן מקומות עבודה וגזירת הגירוש על כל היהודים הפליטים ומי שאיבד את אזרחותו. בשלב ראשוני זה הוא התמקד בניסיון לעמוד על היקף הפגיעה ביהודים על מנת לדווח על כך לרשויות.

נושא אחר היה החינוך. היות שהילדים היהודים גורשו מבתי הספר כבר בראשית ספטמבר 1938, נאלצו הקהילות, תוך כמה שבועות, להתארגן ולהקים מערכות חינוך עצמאיות. רוב הפעילות בתחום זה הייתה פרי יוזמה של קבוצות ויחידים בקהילות. האיחוד היסס בתחילה להקים מערכת חינוך עצמאית, שכן רבים מחברי הוועד ביקשו לפעול לשילובם מחדש של הילדים במערכת החינוך הממלכתית. אך לאחר שהיוזמות ננקטו, ובתי הספר הוקמו, סייע האיחוד בתיווך עם רשויות החינוך ואף הגיש סיוע כלכלי חשוב.

בעיה אחרת נבעה מצו הגירוש. בין המגורשים היו יהודים רבים אשר מילאו תפקידי מפתח בקהילות רבות, לרבות רבנים וראשי קהילות, ועזיבתם הביאה קהילות רבות לידי משבר הנהגתי חמור. האיחוד ניסה למנוע תחילה את גירושם, ואחר כך, משלא נענה, חיפש פתרונות למילוי מקומם. פעילות זאת משקפת את ההתפתחות במודעות ובהבנת המציאות שחלה בקרב אותה הנהגה, שרבים מחבריה היו פשיסטים.

בנובמבר 1939 נבחר דנטה אלמנסי לתפקיד נשיאו החדש של האיחוד, לאחר שפדריקו יארק התפטר מתפקידו. סגן הנשיא, אסקולי, הוחלף בעורך הדין ליליו ויטוריו וולוברה. כמי שהיה בעבר פרפקט וחבר בוועדת הביקורת העליונה של המדינה לענייני כלכלה (עד שפוטר בעקבות חוקי הגזע), היה אלמנסי מוכר מאוד בחוגי השלטון והכיר פקידיים בדרגים גבוהים, דבר שללא ספק סייע רבות לפעילות האיחוד בשנים שלאחר מכן. שינויים אלה בהנהגה סימנו תקופה חדשה בפעילות האיחוד. לצד ההמשכיות אנו רואים גם יוזמות חדשות ופניות נחרצות יותר לגורמי השלטון להשגת הקלות ודחיות בגזירות שנקבעו בחוק. הפניות לרשויות הצטמצמו לבקשות קונקרטיות בלבד וביטויי הנאמנות הצטמצמו למינימום ההכרחי. בשל כך הותקפו האיחוד, ובמיוחד אלמנסי, התקפות קשות מצד העתונות האנטישמית, אשר תיארה אותו כ"פשיסט מזויף" העומד בראש קבוצה של אנטי פשיסטים. פעילותו הבולטת ביותר של האיחוד בתקופה זאת הייתה תיאום פעולות הרווחה בקהילות והעזרה לפליטים. לאחר שנאסרה פעילותם של ארגוני הסעד לפליטים שהיו קיימים עד 1939 בקהילות שונות, עלה בידי האיחוד להקים ארגון רשמי כלל ארצי (Delegazione Assistenza Emigranti Ebrei - DELASEM – (להלן דלאסם)). הארגון נוהל על ידי סגנו של אלמנסי, וולוברה. גוף זה, שקיבל את מימונו מארגונים יהודיים בינלאומיים, הגביר את פעולות הסיוע לפליטים, שלמרות צו הגירוש מספטמבר 1938 המשיכו לזרום לאיטליה עד 1943. במהלך שנים אלו הגיש דלאסם סיוע חשוב לאלפי פליטים אשר שהו באיטליה; מהם רק כמה ימים ספורים ואחרים לתקופות ארוכות. הם סייעו בהגירתם של יותר מ-5,000 פליטים ובו בזמן תמכו בהם בזמן שהותם במדינה. עם הצטרפותה של איטליה למלחמה, כאשר אפשרויות ההגירה הצטמצמו באופן ניכר, נשלחו פליטים יהודים רבים למחנות מיוחדים שהוקמו לצורך זה וגם לשם הגיעו שליחי דלאסם על מנת להגיש סיוע ועצה.

אחד המבחנים הקשים ביותר עבור אלמנסי היה בפברואר 1940, כאשר נקרא לפגישה עם ראש המשטרה, בוקיני. בפגישה נמסר לו שעל יהודי איטליה לעזוב את המדינה. החלטה זאת הייתה תוצאה של דיונים פנימיים בממשלה, שמטרתם הייתה למצוא פתרון לבעיה היהודית באופן דרסטי ומוחלט. אלמנסי הביע השתוממות וכאב עמוק מהגזירה החדשה, ושאל מדוע מגיע ליהודים יחס קשה זה. בו בזמן הוא הצביע על הבעיות הטכניות אשר יקשו על ביצוע ההוראה, דהיינו, החרמתם של הדרכונים והאיסורים החמורים על הוצאת מטבע מהמדינה. ימים מספר לאחר מכן, ובעקבות שיחת הבהרה עם מוסוליני, הודיע ראש המשטרה לאלמנסי כי תינתן הוראה להנפיק דרכון לכל יהודי, אך בנוגע להוצאת המטבע נותרו ההגבלות בעיניו. מוסוליני דרש שמדי יום יעזבו את המדינה לפחות עשרה יהודים, תהליך שעתיד היה להימשך 10-15 שנה. הוראה זאת לא פורסמה בקרב יהודי איטליה, ועם זאת בחודשים שלאחר מכן יהודים רבים, בעיקר צעירים, קיבלו בחזרה את דרכוניהם והיגרו למדינות שמעבר לים. לאחר הצטרפותה של איטליה למלחמה, ביוני 1940, גברו הקשיים על הגירה מרצון. משום כך, בקיץ 1940 החלו בגיבוש תוכנית אלטרנטיבית לפיה יגורשו מאיטליה, תוך חמש שנים, כל היהודים, למעט מי שנשוי ללא יהודי. תוכנית זאת, בשל קשיים רבים, לא הגיעה מעולם לשלב מימוש אלא נותרה בגדר תוכנית פנימית של משרד הפנים. מצב עניינים זה נמשך עד ליולי 1943, דהיינו עד למפלתו של מוסוליני. בחודש וחצי שבו שלט הגנרל בדוליו האיץ האיחוד את המגעים עם השלטונות על מנת להביא לביטולם של חוקי הגזע. סיום שלטונו של מוסוליני הביא עמו תקוות רבות בדבר תיקון מצבם ומעמדם של היהודים, אך הלכה למעשה לא בוטלה התחיקה האנטישמית.

1943 - 1945

הכיבוש הגרמני הביא עמו את הסכנה הממשית לחיי היהודים. עתה נאלץ איחוד הקהילות לייצג את היהודים גם בפני השלטונות הנאציים. במהלך השבועות הראשונים של הכיבוש לא ננקטו צעדים על ידי הגרמנים, עד כי ההנהגה היהודית העלתה את האפשרות שיהודי איטליה כלל לא ייפגעו. מה שאירע לאחר מכן מהווה פרשה מרתקת בתולדות ההנהגה היהודית תחת השלטון הנאצי. להלן שחזור האירועים.

ב-26 בספטמבר 1943 נצטוו אלמנסי ונשיא קהילת רומא (אוגו פואה, שהחליף את אלדו אסקולי כמה שנים לפני כן) להתייצב בפני מפקד האס.אס קפלה. הוא הודיע להם כי יהודי איטליה הם אויבי הרייך ועל כן לא יזכו ליחס מועדף על שום היותם איטלקים. עם זאת הבהיר, כי הם לא ייפגעו אם ייענו לדרישות הגרמניות. תוך 36 שעות הם נצטוו למסור 50 קילוגרמים של זהב, תוך אזהרה, שאם לא תתבצע דרישתם זו יישלחו 200 יהודים למזרח. מחאותיהם של אלמנסי ופואה לא הועילו, ומייד הוחל באיסוף הזהב. בזכות היענותם של מאות יהודים וגם מספר לא-יהודים נאספו, עד תום מועד האולטימטום, יותר מ- 50

הקילוגרמים הנדרשים. אלמנסי ביקש את השגחתה של המשטרה האיטלקית בזמן מסירת הזהב.

אף שקיבלו את מבוקשם המשיכו הגרמנים בתוכניותיהם, וב-29 בספטמבר פרצו למשרדי קהילת רומא ורוקנו את תכולתם, לרבות הכרטסת עם מידע על היהודים. פניותיו של אלמנסי למשרד הפנים, שימנע את גניבתם של הספרים הרבים יקרי הערך שהיו שמורים בספריית הקהילה, לא הועילו. עד ה-13 באוקטובר בזזו הגרמנים את רוב תכולת הספרייה. לאחר מכן, ב-16 באוקטובר, ערכו הגרמנים את האקציה הראשונה, שבה עצרו יותר מ-1,000 יהודים ברומא, שגורשו לאושוויץ. תהליך דומה של גזל רכוש, ואחר כך מצוד וגירוש, התרחש בכל הקהילות האחרות. באחדות מהן נשיא הקהילה, אחד הפקידים או הרב, החליטו על דעת עצמם להשמיד את רשימות חברי הקהילה, והזהירו אותם מהסכנה. היו אלה יוזמות אישיות ומקומיות אשר אפשרו את הצלתם של יהודים רבים. מקרה מיוחד היה זה של נשיא קהילת ונציה, ג'וספה יונה, אשר נצטווה כבר ב-17 בספטמבר 1943 למסור את רשימת חברי הקהילה. הוא הצליח להרוויח זמן בטענה שהרשימות לא היו מאורגנות היטב והבטיח להכנין. במהלך הלילה הוא שרף את כל הרשימות ובסופו של דבר התאבד במשרדו.

ארגון דלאסם המשיך לאורך כל התקופה בפעולתו, אך התאים אותה לצורכי השעה. הוא סיפק לאלפי יהודים איטלקים ופליטים כסף ומסמכים מזויפים, על מנת שיוכלו להסתתר ולהינצל. סטימיו סורני, אחד הפעילים המרכזיים ברומא, סיפר כי לאחר שניסה לשכנע את איחוד הקהילות ואת פואה להזהיר את היהודים, ירד למחתרת עם עוד פעילים, והחל בפעולות ההצלה. לאחר שנתפס על ידי הגרמנים עלה בידו, בדרך נס, לברוח ולהמשיך במשימתו. פעילי דלאסם סייעו עד השחרור ליותר מ-1,500 פליטים יהודים, וליותר מ-2,500 יהודים איטלקים. אך החמרת המצוד אחר היהודים הקשתה יותר ויותר על פעילות הארגון. נוסף על כך, פעילים רבים נתפסו ונשלחו למזרח, בהם גם מריו פינצי, נציג דלאסם בבולוניה, שנעצר וגורש לאושוויץ. כתוצאה מכך ברחו פעילים אחרים לשוויץ, ואת פעולת הארגון המשיכו לנהל כמרים מסורים אחדים ברחבי המדינה. בכמה קהילות אורגנה פעילות הצלה על ידי הרבנים אשר העדיפו לפעול להצלת הקהילה במקום להסתתר. חלקם נתפסו וגורש, כדוגמת הרב נתן קאסוטו מפירנצה, והרב ראובן פציפיצי מג'נובה.

ברומא המשיך האיחוד, במשך שבועות הכיבוש הראשונים, לתפקד כרגיל, ואלמנסי סירב להורות על סגירת בתי הכנסת ופיזור הקהילות. הוא, וראש קהילת רומא, פואה, ביקשו למנוע בהלה בקרב היהודים, משום שהיו משוכנעים כי יהודי איטליה לא יגורשו. הם העדיפו להמשיך לנהל את עניני הקהילות באופן רגיל ולא להזהיר את היהודים. גם כאשר החליט אלמנסי, באמצע אוקטובר, לעבור לדירה אחרת, לסגור את משרד איחוד הקהילות ולהסתיר את הארכיון, הוא טען כלפי חוץ שאין צורך להיבהל. אלמנסי ופואה האמינו, כי מסירת הזהב

תמנע נקיטת צעדים נגד יהודים. הם גם היו משוכנעים, שמוסוליני לא יפקיר אותם, וכי האפיפיור יגן עליהם. אחרי תחילת האקציות הופסקה פעילותו של איחוד הקהילות, והיא חודשה רק עם שחרור הערים על ידי בעלות הברית.

דמות טרגית בסיפור זה היא הרב ישראל צולר, רבה הראשי של רומא. צולר היה יליד מזרח אירופה, ושנים רבות שימש כרבה של טריאסט, שם בא במגע ישיר עם פליטים יהודים רבים. בשל כך חש מייד בסכנה שבכיבוש הגרמני וירד למחתרת. בקרב עדי התקופה קיימות גישות שונות לגבי התנהגותו של הרב צולר, אשר ב-1946 נטש את היהדות והתנצר. אחרי המלחמה הואשם צולר על ידי אלמנסי ופואה בהפקרת הקהילה היהודית תוך דאגה לביטחונו האישי בלבד. טענתם הייתה, כי משירד למחתרת ניתן כל קשר עם הקהילה ונעלם. עדויות אחרות מדברות על כך כי צולר ניסה תחילה לשכנע את אלמנסי ופואה לסגור את בית הכנסת לקראת החגים שהתקרבו ולקרוא לפיזור הקהילה על מנת שאנשים יבינו את הסכנה האורבת להם. משלא עלה בידו הסתתר, וזאת אחרי שהזהיר יהודים רבים על הסכנה המיידית לחייהם. לטענתו הוא אף נשא באחד מבתי הכנסת של רומא דברים ברוח זאת. כמה עדויות מספרות על כך כי צולר המשיך, גם כשהסתתר, לשמור על קשר עם אלמנסי ופואה בעזרת שליחים. לטענתו הוא אף פנה לוותיקן בבקשה לסייע באיסוף 50 קילוגרם הזהב.

סיפורם של דמויות אלה מרתק ומיוחד, שכן לעומת קהילות אחרות באירופה, שבהן ההנהגה שביקשה להרגיע את היהודים הותקפה אחרי השואה בידי שרידי הקהילות שהאשימו אותה בבגידה – המקרה של איטליה מורכב יותר. הרב צולר נכנס לתודעה הציבורית כמנהיג בוגד בקהילתו, ונראה שהחלטתו להתנצר אף החמירה רושם זה. אבל לעומת התנהגותם של אלמנסי ופואה נחרתה בזיכרון הקולקטיבי כמנהיגות אמיצה של אנשים שבחרו לא לברוח ולא לנטוש את קהילותיהם.

סוגיית ההנהגה היהודית בשנים אלו משקפת אם כן את גורלה של כלל הקהילה האיטלקית. העובדה כי המשטר, שתחילה התייחס אליהם כאל אזרחים שווים, שינה באחת את פרצופו והחל ברדיפתם ואפלייתם, והמעבר החד למציאות של סכנת השמדה ב-1943, עיכבו את תהליך ההפנמה של מהות החוקים האנטישמיים וההבנה של הסכנה האורבת להם. דמויותיהן הטרגיות של המנהיגים משקפות בפועל את הדילמות עמן התמודד כל יהודי בשנים ההן.

מקור: בשביל הזיכרון, 36, 2000, עמ' 39 – 48